

**Comparative Analysis of the Structure of Prefaces of History
Books and Tazkirahs of Safavid Era***

Zahra Hajimohammadi¹ | Arezu Pooryazdanpanah Kermani²

Abstract

1. Introduction

Preface writing is a long-standing tradition in the history of Persian literature and has a life as long as the life of prose writing and a background as old as literary and historical texts. In each period, the prefaces to Persian prose texts have relatively unique features in terms of linguistic, conceptual and thematic structure, which makes them different from the prefaces of other texts. As a result, the course of literary evolution in different periods can be clearly observed in the text of prefaces. History-writing and tazkirah-writing of the Safavid era include an important stage of the cultural life of the Iranian people, and the Safavid era is considered as one of the most important periods of history-writing and tazkirah-writing. In terms of the number of

*** Article history:**

Received: 3 September 2023

Received in revised form 16 October 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Accepted: 29 October 2023

Published online: 9 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Master of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran. Email: Zahra.h.3049@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran. (Corresponding author)
Email: pooryazdanpanah@yazd.ac.ir

history sources, this period is considered one of the richest periods in the history of Iran up to its time. Also, this period follows the Timurid era, and many tazkirahs were written in Iran and India during this era.

2. Methodology

In this study, relying on history books and tazkirahs, an attempt is made to examine the structure and content of the prefaces of the prose texts of the Safavid era. For this purpose, from among the historical books of this period, the prefaces of the books *Habib-al-Sir*, *Ahsan-al-Tavarikh*, *Tarikh Alam-arai Abbasi*, *Tarikh Fereshteh*, *Lob-o-Tavarikh*, and *Abbas-nameh*, and from among tazkirahs, the preface of the *Tohfa Sami's Tazkirah*, *Haft Eqlim*, *Kholasat-ol-Ash'ar va Zubdat-ol-Afkaar*, *Nasrabadi's Tazkire*, and *Arafat-ol-Asheqin* will be examined. The main issue of this research is to examine the constituent elements of prefaces and to represent the effect of the topic of the works under review on the structure of their prefaces. Comparing the structure of prefaces and explaining their points of commonality and difference is another issue that will be reviewed in this study.

3. Discussion

The first pillar of every preface is the praise of God. For this purpose, historians have first mentioned the glory and might of God. The writers of tazkiahes have enumerated the attributes of divine beauty and glory as a basis for praising God. Authors of tazkirahs have elaborated words in praise of God more than historians and have spoken about this in detail. Their tendency to beautify words and literary expression is also more, and references to verses and hadiths in the prefaces of tazkirahs are far more than in the prefaces of history books. The opening speech in the preface of tazkirahs is also like history books, using Persian and Arabic poems, verses of the Quran and prayers; however, considering the literary dimension of tazkirahs, the authors have used Persian and Arabic verses more.

In all prefaces, after the praise of God, names of Prophet Mohammed (PBUH) and Ahl al-Bayt (PBUH), especially Ali (PBUH) have been mentioned, and the authors have followed the same approach in processing the contents. One of the distinguishing aspects of the prefaces of Safavid era from earlier periods is the expression of devotion to the Ahl al-Bayt. The expression of Ahl al-Bayt virtues and honoring the Imams in the preface of the studied works is a reference to the religious changes made by Shah Ismail and the announcement of Twelver Shiism as the official religion by the Safavid government.

From the end of the 4th century of Hijri, the phrase "but now" (اما بعد) entered Persian prose and continued in the following centuries. In the 9th and 10th centuries of Hijri, the use of the phrase "but now", as a spacing phrase that separates the preface from the rest of the text, in the preface of Persian texts reaches its peak; in most of the analyzed prefaces, the preface is separated from the main body of the preface with the phrase "but later". According to the preface tradition, referring to the king of the time and praising him, which is mainly written at his command or as an offer to him, is considered as one of the main pillars of prefaces. Except for the preface of "Lob-o-Tawarikh", the examined prefaces have addressed their introduction in brief and some in detail, and they have followed the same procedure in their introduction. The authors have introduced themselves mainly after the final word and sometimes after the praise of Mamdouh. In most of the reviewed prefaces, the authorship of the book is mentioned. In the prefaces of the history books, the "request of the king and Mamdouh" is mentioned as the main reason for writing the book.

In the preface writing tradition, the date of creation of the work is mentioned in two ways: sometimes by creating the chronogram and sometimes by explicitly mentioning the date. In the prefaces of the examined works, except in one case, the authors explicitly mention the date of the authorship of the work, and in most cases, they state it by using Arabic words. The introduction of different parts of the book and the detailed description of its content include the final part of the

prefaces. In later periods, the introduction of the sections of the book was accompanied by more details such as page numbers, and sub-titles, and a separate section was allocated, entitled “the table of contents of the book”.

4. Conclusion

In this study, the most important elements of prefaces were examined. Divine praise is the first pillar of all prefaces, in which topics such as creation of the world, creation of man, glory and majesty of God, and the transcendence of knowledge of the Lord of the worlds beyond human understanding are mentioned. Writing of this section was accompanied by the authors' extensive use of verses, hadiths, and poems, with the difference that the owners of tazkirahs have used more Persian and Arabic poems in this section than historians. Praise of the Prophet (PBUH) and Ahl al-Bayt (PBUH) is the second topic that appears in the prefaces of the examined texts. The praise of Imam Ali (AS) and the expression of devotion to the Ahl al-Bayt (AS) due to the spread of Shi'ism in the Safavid era is one of the special features of the structure of the prefaces of this period. Historians have paid more attention to this issue compared to tazkirah writers and have talked about it in detail.

Keywords: Preface writing, Tazkirah writing, Historiography, Safavid era, Structure of prefaces.

How to cite: Hajimohammadi, Zahra., Pooryazdanpanah Kermani, Arezu., (2024). Comparative analysis of the structure of prefaces of history books and Safavid era tazkires. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 26(54), 109-138. <http://doi.org/10.22103/JLL.2023.22142.3087>.

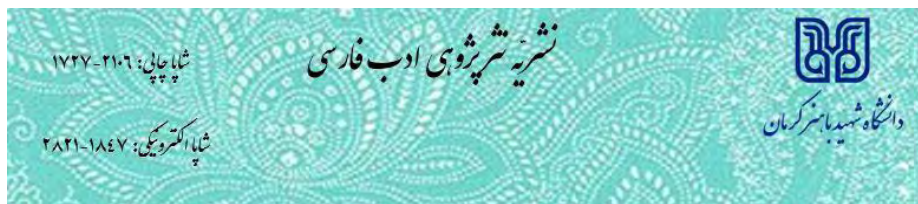
References

Aram, Mohammad Bagher. (2007). *Historiographic thought of the Safavid era*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

- Hindushah Astarabadi, Mohammad Qasem. (2008). *Tārikh-e Fereshte*. Edited by Mohammad Reza Nasiri. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors. (in Persian)
- Ghasemi, Hossein and Rahmanifar, Sima (2011). "Investigation of the goals of historiography and the method of legitimization of historians in the prefaces of dynastic and religious chronicles from the period of Shah Abbas I to the end of the Safavid regime", *Tārikh Scientific Research Quarterly*, Year 6, Number 22, pp. 119-139. (in Persian)
- Iskandar Beyg Monshi . (1971). History of the Abbasid world. To the attention of Iraj Afshar. fourth edition. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)
- Kashani, Taghi Al-ddin. (2005). *Summary of poems and essays (Kāshān section)*. By the efforts of Abdul Ali Adib Borumand and Mohammad Hossein Nasiri Kohnmoui. Tehran: Written Heritage. (in Persian)
- Khwandemir, Ghiyath al-Din bin Homam al-Din. (2001). *Habib-al-Seyar fi Akhbar al-Bashar*. Corrected by Jalaluddin Homaii. Tehran: Khayyam. (in Persian)
- Majlesi, Mohammad Bagher. (2013). *Bahār Al-Anwār*. Translation by the group of translators. Tehran: Book Publishing. (in Persian)
- Naraghi, Molla Ahmad. (2001). *Khazāen*. Edited by Hassan Hassanzadeh Amoli. Tehran: Qiyam. (in Persian)
- Nasrabadi, Mohammad Taher. (1999). *Nasrābādi's Tazkire*. by the efforts of Ahmad Mudaghq Yazdi. Yazd: Yazd University. (in Persian)
- Ohadi Balayani, Taghi alddin Mohammad. (2010). *Arafat al-Asheqin and Arasat al-Arefin*. Corrected by Zabihollah Sahibkari and Amene Fakhrahamd. With the scientific supervision of Mohammad Kahraman. Tehran: Miras Maktoub. (in Persian)
- Razi, Ahmad. (1999). *Seven climates*. Edited by Mohammad Reza Taheri. Tehran: Soroush. (in Persian)
- Romluo, Hassanbeyg. (1970). *Ahsan al-Tavarikh*. By the efforts of Abdul Hossein Nawaii. Under the supervision of Ehsan Yarshater. Tehran: Babak. (in Persian)
- Safavi, Sam Mirza. (1962). *Tohfe-ye Sāmi* .Corrected by Hassan Vahid Dastgardi. Tehran: Armaghan. (in Persian)
- Sajjadi, Zia Al-ddin. (1993). *Prologue in ten centuries; From the 4th century to the 14th century AH*. Tehran: Zavvar. (in Persian)
- Shafiiyoun, Saeed and Rezaei, Mahsa (2016). "The Flow of Literary Prose in the Safavid Period Based on the Works of Nasiray-e Hamedani", *Novin Adabi Essays*, No. 196, pp. 23-53. (in Persian)

- Qazvini, Yahya ebn Abdul Latif. (2007). *Lob Al-Tvārikh*. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors. (in Persian)
- Queenn, Shole. (2008). *History writing during the reign of Shāh Abbās Safavi*. Translated by Mansoor Sefatgol. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)

تحلیل تطبیقی ساختار دیباچه‌های کتب تاریخ و تذکره‌های عصر صفوی*

زهره حاجی محمدی^۱، دکتر آرزو پوریزدان پناه کرمانی^۲

چکیده

دیباچه دروازه ورود خواننده و نویسنده به متن اصلی است. سنت دیباچه‌نویسی در سده‌های چهارم و پنجم هجری رونق گرفت و در دوره تیموری به نقطه اوج و اعتلای خود رسید. دیباچه‌نویسی در دوره صفوی نیز ادامه یافت و با نوآوری‌ها و دگرگونی‌هایی همراه بوده است. تاریخ‌نگاری و تذکره‌نویسی دو زمینه‌ای است که در عصر صفوی توجه ویژه‌ای به آن‌ها شده است. در این جستار، ساختار دیباچه‌های متون منثور عصر صفوی و ارکان تشکیل‌دهنده آن‌ها با تکیه بر کتاب‌های تاریخ و تذکره‌ها به روش تحلیلی - توصیفی بررسی و نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها تبیین شده است. یافته‌های تحقیق حکایت از آن دارد که هرچند نویسندگان عصر صفوی در نوشتن دیباچه‌ها از سنت دیباچه‌نویسی در ادوار گذشته تبعیت کرده‌اند، اما ساختار دیباچه‌های متون مورد بررسی با تغییراتی همراه بوده است. نعت و منقبت اهل بیت (ع) بخصوص مدح حضرت علی (ع) و رساندن نسب ممدوح به امامان معصوم به دلیل رواج مذهب تشیع در عصر صفوی، از اختصاصات دیباچه‌های متون منثور این دوره است. مورخان و تذکره‌نویسان در نگارش حمد و ثنای الهی، نعت و منقبت پیامبر (ص)، فصل الخطاب، معرفی نویسنده، سبب تألیف کتاب، تأکید بر اهمیت موضوع کتاب تقریباً عملکرد یکسانی داشته‌اند؛ اما در پرداختن به ستایش مهدی الیه (اهداشونده)، نعت و منقبت اهل بیت (ع)، تاریخ تألیف و وجه تسمیه کتاب، ذکر منابع اثر و خاتمه

* تاریخ دریافت مقاله: ۲۱/۰۶/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص

DOI: 10.22103/JLL.2023.22142.3087

۱۳۷-۱۰۹

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه:

Zahra.h.3049@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه:

pooryazdanpanah@yazd.ac.ir

دیاچه متفاوت عمل کرده‌اند. همچنین در پردازش مطالب تذکره‌نویسان نسبت به مورخان به تفصیل سخن رانده و بیانی ادیبانه‌تر داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: دیاچه‌نویسی، تذکره‌نگاری، تاریخ‌نگاری، عصر صفوی، ساختار دیاچه‌ها.

۱- مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

دیاچه‌نویسی سنتی دیرینه و دیرپا در تاریخ ادب فارسی است و عمری به اندازه عمر نثرنویسی و پیشینه‌ای به قدمت متون ادبی و تاریخی دارد. در هر دوره‌ای، دیاچه‌های متون نثر فارسی با توجه به تحولات ادبی و تاریخی، از نظر ساختار زبانی، مفهومی و مضمونی، ویژگی‌های نسبتاً منحصر به فردی دارند که آن‌ها را از دیاچه‌های متون دیگر متفاوت می‌سازد. بر این اساس، سیر تحول ادبی در دوره‌های مختلف را در متن دیاچه‌ها نیز می‌توان به وضوح مشاهده کرد.

در میان زوایای تاریخ ادبیات فارسی، جریان انشانویسی و متعلقات آن بویژه در دوره صفوی بسیار مهم و قابل تحقیق است. در دوره صفوی برخلاف تصور رایج، جریان انشانویسی از مهم‌ترین فعالیت‌های ادبی به شمار آمده و برخلاف شعر، نثرنویسی شأن خود را همچنان از لحاظ ادبی و اجتماعی حفظ کرده است؛ به گونه‌ای که بی‌هیچ ارزشگذاری‌ای باید گفت در این دوره، انشا همچنان نشانه فضل و کمال حقیقی بوده است (شفیعیون و رضایی، ۱۳۹۶: ۲۳).

تاریخ‌نویسی و تذکره‌نویسی عصر صفوی، مرحله‌ای مهم از حیات فرهنگی مردم ایران را در بر می‌گیرد، تا جایی که در مدتی حدود دویست و سی سال عمر این سلسله، آثار زیادی در زمینه تاریخی و تذکره‌ای به رشته نگارش درآمد که بیانگر اطلاعات مهمی از تاریخ و تفکر مورخان و همچنین درباره عصر و زمان آن دوره است. از این رو دوره صفوی یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ‌نویسی و تذکره‌نویسی به شمار می‌آید. تاریخ‌نویسی که در دوره تیموریان و مغولان به دلیل رغبت و میل آن‌ها به تثبیت وقایع و

کشورگشایی‌هایشان و هم‌چنین باقی‌ماندن نام و آوازه‌شان رونق بسیاری پیدا کرده بود، در دوره صفوی در ایران، آسیای مرکزی، هند و روم حرکت فزاینده خود را ادامه داد. در نتیجه «عصر صفویان از لحاظ تعداد منابع تاریخ‌نگاری یکی از غنی‌ترین دوره‌ها در تاریخ ایران تا زمان خود محسوب می‌شود. در این دوره، حدود چهل اثر تاریخ‌نگارانه پدید آمد که به احتمال قوی آثار تاریخ‌نگاری هیچ سلسله‌ای از این لحاظ، به پای این عصر نمی‌رسد» (آرام، ۱۳۸۶: ۲۲۸). همچنین این دوره، یکی از مهم‌ترین دوره‌های تذکره‌نویسی به دنبال دوره تذکره‌نویسی تیموریان است و تذکره‌های فراوانی در ایران و هند در این عصر نگاشته شد.

دیباچه‌ها یکی از مهم‌ترین بخش‌های متون عصر صفوی محسوب می‌شوند که دارای اطلاعات ارزشمند و قابل توجهی هم در زمینه ادبی و تاریخی و هم در مورد ادبا و انگیزه خلق آثار ادبی آن‌ها هستند. با بررسی دیباچه‌های این متون می‌توان درک و فهم عمیق‌تری نسبت به این متون، نگاه مورخان و صاحبان تذکره‌ها، هدف و انگیزه تألیف اثر به دست آورد. در این جستار سعی بر آن است تا ساختار و محتوای دیباچه‌های متون منشور عصر صفوی با تکیه بر کتب تاریخ و تذکره‌ها بررسی شود. برای این منظور از میان کتاب‌های تاریخی این دوره، دیباچه کتاب‌های حیب‌السیر، احسن‌التواریخ، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تاریخ فرشته، لب‌التواریخ و عباس‌نامه و از میان تذکره‌ها دیباچه تذکره تحفه سامی، هفت اقلیم، خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار، تذکره نصرآبادی و عرفات‌العاشقین بررسی شود. مسأله اصلی این پژوهش بررسی ارکان تشکیل‌دهنده دیباچه‌ها و بازنمایی تأثیر موضوع آثار مورد بررسی بر ساختار دیباچه‌های آن‌هاست. همچنین مقایسه و تطبیق ساختار دیباچه‌ها و تبیین نقاط اشتراک و افتراق آن‌ها مسأله دیگری است که در این جستار به آن پرداخته خواهد شد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

از مهم‌ترین پژوهش‌های انجام شده در زمینه دیباچه‌های متون منشور عصر صفوی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

سید ضیاءالدین سجّادی در کتاب *دیباچه‌نگاری در ده قرن از قرن چهارم تا چهاردهم* ه.ق (۱۳۷۲) دیباچه را از نظر لغوی و معنایی تحلیل و بررسی کرده است و اطلاعاتی را درباره سبک دیباچه‌نگاری، کیفیت مهارت و هنرمندی و قدرت نگارش استادان ادب و دانش فن بیان آنها فراهم آورده است. همچنین دیباچه بعضی از کتب ادبی، تاریخی، قرآنی، دینی و... را گردآوری و تدوین نموده است.

شعله کوئین در مقاله «تاریخ‌نگاری دیباچه‌های عصر صفوی» (۱۳۸۷) به اثبات وجه تاریخ‌نگاری دیباچه‌ها و مطالعه جایگاه آن‌ها در زمینه تاریخی که به نگارش درآمده‌اند و بررسی نقادانه این دیباچه‌ها پرداخته و در ادامه به نوع نگاه پژوهشگران به دیباچه از منبعی برای دستیابی به اطلاعات تذکره‌نویسی و نمونه‌هایی از سبک نگارش به منبعی برای دستیابی به داده‌های تاریخی بهره برده است.

حسین قاسمی و سیما رحمانی‌فر در مقاله «بررسی اهداف تاریخ‌نگاری و نحوه مشروعیت‌بخشی در دیباچه‌های تواریخ سلسله‌ای و مذهبی از دوره شاه عباس اول تا پایان حکومت صفویان» (۱۳۹۰) با استخراج و مقایسه اطلاعاتی از دیباچه‌های نسخ خطی دوران شاه عباس اول تا پایان دوره صفوی در خصوص نوع نگاه مورّخین تواریخ سلسله‌ای و مذهبی به تاریخ و فلسفه آن و چگونگی مشروعیت‌بخشی آنان به پادشاهان و زمامداران، چشم‌اندازی از اوضاع و شرایط فرهنگی حاکم بر فن تاریخ‌نگاری ارائه نموده‌اند. همان‌طور که مشاهده می‌شود تاکنون پژوهش مستقلی که در آن ساختار و محتوای دیباچه‌های کتب تاریخ و تذکره‌های عصر صفوی به تفصیل بررسی و مقایسه شده باشد، انجام نشده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

دیباچه‌ها یکی از مهم‌ترین بخش‌های متون عصر صفوی محسوب می‌شوند که دارای اطلاعات ارزشمند و قابل توجهی هم در زمینه ادبی و تاریخی و هم در مورد ادیب و انگیزه خلق اثر ادبی وی هستند. با بررسی دیباچه‌های این متون می‌توان درک و فهم عمیق‌تری نسبت به این متون، نگاه مورّخین، هدف و انگیزه تألیف اثر به دست آورد. همچنین این

پژوهش با توجه به اینکه اطلاعات کاملی از سبک و سیاق ادبای یک دوره زمانی، ساختار نگارش آن‌ها در بررسی میزان تناسب عبارات و الفاظ به کار رفته در دیباچه‌ها، ارتباط بین دیباچه‌ها با جایگاه اجتماعی افراد ارائه می‌دهد، حائز اهمیت است.

۲- بحث و بررسی

عمدتاً ساختار دیباچه‌ها اعم از منظوم و مثنوی را موضوعاتی چون: حمد و ثنای پروردگار، منقبت پیامبر اسلام (ص) و ائمه طاهرين (ع)، ذکر نام و ستایش اهداشونده، معرفی نویسنده و علل و انگیزه‌های نگارش، اشاره به تاریخ و مکان تألیف، ذکر نام و معرفی کتاب، طلب عون و یاری از خداوند و ... دربرمی‌گیرد که این عناوین در بعضی از دیباچه‌ها، از نظر محتوا و شیوه پرداختن به این موضوعات متفاوت است. در ادامه هر یک از این موضوعات به تفکیک بررسی خواهد شد:

۲-۱. حمد و ثنای خداوند

نخستین رکن هر دیباچه را حمد و ثنای الهی تشکیل می‌دهد. ادیبان مورخ برای این منظور ابتدا به جلال و جبروت الهی اشاره کرده و بری بودن ساحت قدسی از هرگونه عیب، نقص و محدودیتی را به عنوان دلیلی محکم برای مدح و ستایش الهی آورده‌اند: «حمد و سپاس و شکر بی حد و قیاس، سلطانی را سزاست، که سرادقات عز و جلالش از سمت حدوث و امکان، میراست و حرم محترم کنه ذاتش از دیده بصیرت و خیال انسان معراً...» (روملو، ۱۳۴۹: ۹). اشاره به امر خلقت و آفرینش انسان دستاویز دیگری است که مورخان با یادکرد آن، بر ضرورت حمد و ثنای الهی تأکید داشته‌اند: «نیایش خالقی را سزاست که ... خاک را در چله خانه» (و خَمَرَتْ طِينَةَ آدَمَ بِيَدِي أَرْبَعِينَ صَبَاحًا) مظهر غریب اسرار و بدایع آثار گردانیده، از پایه مذلت و خاکساری به اوج سعادت و صاحب‌اعتباری رسانیده...» (وحید قزوینی، ۱۳۸۶: ۱). فراتر بودن شکوه و عظمت الهی از قدرت ادراک بشری و قصور و ناتوانی مخلوقات در توصیف محامد کبریایی از دیگر موضوعاتی است که ضمن حمد و ثنای الهی به آن پرداخته شده است: «چون نشر محامد کبریای الهی که بیرون از دایره

عقول و اوهام است، در خور رتبه و حالت بشر و مدرک انسان نیست، سزاوار عقل ناقص و بی‌دانشی خود آن دانستم، که قدم اندیشه از تکاپوی متقاعد ساخته، در دامن خاموشی کشم.

آن‌جا که کمال کبریای تو بود عالم نمی از بحر عطای تو بود
ما را چه حد حمد و ثنای تو بود هم حمد و ثنای تو سزای تو بود
(اسکندریبگ منشی، ۱۳۵۰: ۱)

بهره‌گیری از آیات قرآن که متضمن طلب رحمت و هدایت است (ر.ک: خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱)، آوردن عبارات عربی همچون «وَبِهِ تَفْتَى» (عبداللطیف قزوینی، ۱۳۸۶: ۲) و تضمین ابیاتی از مخزن‌الاسرار نظامی (ر.ک: هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۱) برخی از شیوه‌هایی است که در دیباچه کتب تاریخ برای افتتاح سخن و حمد و ستایش الهی استفاده شده است.

صاحبان تذکره‌ها بر شمردن صفات جمال و جلال الهی را زمینه‌ساز حمد و ثنای الهی قرار داده‌اند: «افتتاح کلام در این مقام به نام احدی است قدیم، صمدی واجب‌التعظیم - جلّ شأنه و عظم مکانه - سازنده و فرازنده اساس حمد و نیایش» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱). بیان قدرتمندی باری - تعالی - و یادکرد نعمت‌های بی‌شمار و بی‌قیاس خداوندی عامل دیگری برای ستایش الهی در این دیباچه‌هاست: «سرسبزی نهال خامه از طراوت بحر ذخّار تذکار، حمد صانعی است که خمسه حواس، از حدیقه قدرتش برگی و سبعة سیّاره، از سحاب حکمتش تگرگی است...» (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۱). در دیباچه تذکره‌ها همچون دیباچه کتاب‌های تاریخ از خلقت و آفرینش جهان هستی به عنوان یکی از مظاهر قدرت الهی یاد شده و آن حجّتی است بر وجوب ستایش پروردگار: «الحق جهان جهان‌آفرین، جهان‌آفرینی را سزاست که دست قدرت کاتب امرش به گردش قلم وجود خویش سرّ نقطه مکنون مخزون هستی را از عالم بی‌رنگی احدیت در ظهور مراتب اطوار و ادوار الوهیت، الف‌وار به جلوت و احدیت الجمع الفأ بعد الفأ برآورده...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳). عدم امکان شناخت ذات باری - تعالی - اظهار عجز و ناتوانی از حمد و ثنای الهی آن -

گونه که باید و شاید و در نتیجه زبان در کام کشیدن نکته‌ایست که تذکره‌نویسان همچون مورخان در نهایت بدان معترفند.

مؤلفان تذکره‌ها کلام را در ستایش پروردگار بیش از مورخان پرورده و در این باره به تفصیل سخن‌رانده‌اند. گرایش آن‌ها به زیباسازی کلام و بیان ادیبانه نیز بیشتر بوده و استشهاد به آیات و احادیث در دیباچه‌تذکره‌ها به مراتب بیش از دیباچه‌کتاب‌های تاریخی است: «حمد و سپاس بی‌عدد آفریدگاری را سزد که نفس ناطقه را معدن جواهر اسرار معرفت و منبع زلال حکمت گردانید... آن صانعی که خامه نقاش صنعتش، به مداد امداد و الوان اکوان، بر الواح اشباح لعبتان پری‌نژاد و دلبران شیرین‌نهاد، بر این صورت چهره می‌گشاید که: «وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوْرَكُمْ» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱).

افتتاح سخن در دیباچه‌تذکره‌ها نیز همچون کتب تاریخی با استفاده از اشعار فارسی و عربی، آیات قرآن و عبارات دعایی بوده، اما با توجه به بعد ادبی تذکره‌ها مؤلفان از ابیات فارسی و عربی بیشتر بهره گرفته‌اند:

«بعد الحمد قبل کل کلام بصفت الجلال و الاکرام
حمد او تاج تارک سخن است صدر هر نامه نو و کهن است

سر غزل دیوان فصاحت بیان قافیه‌سنجان معجز طراز و حسن مطلع طوطی‌صفتان شیرین کلام سحرپرداز، نظم ناظمی است که نظام سلسله‌مکونات از اشعه قدرت او قصیده ایست» (قزوینی، ۱۳۸۶: ۱).

۲-۲. نعت و منقبت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع)

در تمامی دیباچه‌ها پس از حمد و ثنای الهی به ذکر مناقب حضرت رسول (ص) و اهل بیت (ع) بویژه حضرت علی (ع) پرداخته شده است و مؤلفان در پردازش مطالب رویه یکسانی داشته‌اند. نخست از پیامبر (ص) به عنوان اساس خلقت و آفرینش و واسطه فیض و رحمت یاد شده است و این امر با تکیه بر آیات قرآن بخصوص آیه ۱۰۷ سوره انبیا: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» و با عنایت به حدیث «لَوْلَا كَلِمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكُ» (مجلسی،

۱۳۹۲: ج ۱۶: ۴۰۶) صورت گرفته است: «... آن پیغمبری که ذات عالی شأنش رحمت عالمیان بود، کلمه کریمه «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ» شاهد این دعوی است و آن عالی گوهری که وجود ناقص الجودش مقصود ایجاد عالم کن فکان...» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱). سپس به نخستین آفریده و خاتم النبیین بودن پیامبر (ص) و اینکه سرور کائنات و جمیع پیمبران است و وجود همه فرع بر وجود اوست، اشاره گردیده است: «...مطلعش منور به کواکب نور محمدی که «أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي» اشارتی است بدان و مقطعش مزین به خلخال نبوت احمدی که «وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ» کتابتی است از آن.» (صفوی، ۱۳۴۱: ۲). یکی از وجوه تمایز دیباچه‌های متون عصر صفوی از ادوار پیشین اظهار ارادت به اهل بیت (ع) بخصوص حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) در آن‌هاست. بیان مناقب اهل بیت (ع) و تکریم ائمه (ع) در دیباچه آثار مورد بررسی، رهاورد تغییرات مذهبی ایجادشده توسط شاه اسماعیل و اعلام تشیع اثناعشری به عنوان مذهب رسمی از سوی دولت صفوی است. قابل ذکر است از میان آثار مورد بررسی، دیباچه «تاریخ فرشته» و «تذکره نصرآبادی» فاقد مدح اهل بیت (ع) است و نویسندگان به مدح پیامبر (ص) بسنده کرده‌اند.

در دیباچه‌های مورد بررسی، نویسندگان پس از مدح حضرت رسول (ص)، به اظهار ارادت و نثار سلام و تحیت به پیشگاه اهل بیت (ع) بخصوص حضرت علی (ع) پرداخته‌اند. نکته قابل توجه اینکه در تمامی دیباچه‌ها از حضرت علی (ع) با عنوان وصی پیامبر (ص) و همسر حضرت زهرا (س) یادشده و بر این موضوع تأکید شده است: «و هزاران سلام بر وصی رسول و زوج بتول، آفتاب سپهر کبریا، در دریای لافتی حجت قاطع، امام حق، امیرالمؤمنین بحر مردی، کان دانش، لطف رب العالمین»

(روملو، ۱۳۴۹: ۹)

در اکثر دیباچه‌ها نویسندگان از عبارات عربی برای بیان سلام و درود و مدح اهل بیت (ع) استفاده کرده‌اند: «مظهر العجائب و مظهر الغرایب، امیرالمؤمنین، امام المسلمین، ابی‌الحسین علی بن ابی‌طالب - علیه التتیه و السلام ... اللهم صل علی المصطفی و علی

المُرْتَضَى و سایر ائمة المعصومین الهادین، صَلَوَةٌ طَيِّبَةٌ وَاْفِرَةٌ اِلَى يَوْمِ الدِّينِ» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۲).

مورخان ادیب و صاحبان تذکره‌ها در این بخش از دیباچه‌ها بیش از سایر قسمت‌ها از آیات و احادیث بهره‌گرفته و سخن خود را به آیات و احادیث آراسته و مستند کرده‌اند. در دیباچه کتاب‌های تاریخ به مدح و منقبت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) بیش از تذکره‌ها توجه شده و محمد طاهر وحید قزوینی در دیباچه «عباس‌نامه» گوی سبقت را از همگان بروده و برخلاف وی، احمد رازی در دیباچه هفت اقلیم به اجمال به این موضوع پرداخته است.

۲-۳. فصل الخطاب

فصل الخطاب به معنای جدا کردن، کلامی بلیغ که حق را از باطل جدا کند و کلمه‌آما بعد است که با معنای لغوی آن، یعنی فصل به معنای جداکننده و خطاب به معنای گفتاری که بین گوینده و شنونده رد و بدل می‌شود، سازگار است. در زبان فارسی فصل الخطاب به مفهوم حکم قاطع و پایانی است و در زبان عربی به عبارت «أما بعد» فصل الخطاب می‌گویند؛ زیرا نویسنده بعد از حمد و ثنای باری - تعالی - سخن اصلی خود را با این واژه آغاز می‌کند و بدین ترتیب متن را از مقدمه جدا می‌سازد. این اصطلاح که از عربی وارد زبان فارسی شده در متون اولیه فارسی کاربرد چندانی نداشت و نویسندگان فارسی‌زبان بعد از حمد و ثنای الهی، سخن اصلی خود را با عباراتی چون «بدان که، اول ایدون گوید، چنین گفت، چنین گوید و...» آغاز می‌کردند. از اواخر قرن چهارم هجری، عبارت «أما بعد» به عنوان فصل الخطاب وارد نثر فارسی شد و در قرون بعد ادامه یافت. قرن‌های نهم و دهم هجری استفاده از عبارت «أما بعد» به عنوان فصل الخطاب در دیباچه متون فارسی به اوج خود می‌رسد.

در اکثر دیباچه‌های مورد بررسی، تحمیدیه با عبارت «أما بعد» از تنه اصلی دیباچه جدا شده است. در «لب التواریخ» نویسنده از «و بعد» و در «تذکره نصرآبادی» نویسنده از

«بعد» به عنوان فصل الخطاب استفاده کرده است. البته در تاریخ فرشته، تاریخ عالم آرای عباسی و تذکره نصرآبادی نویسندگان از آوردن فصل الخطاب در دیباچه خودداری کرده اند.

۲-۴. ستایش مهدی الیه (اهداشونده)

براساس سنت دیباچه‌نگاری اشاره به پادشاه زمان و ستودن او که عمدتاً اثر به فرمان وی یا برای پیشکش به وی نگارش یافته، یکی از ارکان اصلی دیباچه‌ها محسوب می‌شود. از میان کتاب‌های تاریخ مورد بررسی دیباچه «حبيب‌السير» فاقد ستایش مهدی الیه و هرگونه اشاره‌ای به سلطان وقت است. در سایر دیباچه‌ها مورخان پس از اشاره به نام مهدی الیه (اهداشونده) که کتاب را به دستور او گردآوری کرده‌اند، حُسن کردار و گفتار پادشاه را با آوردن القاب و عناوین و صفات متعدد و متکثری همچون صاحب اقتدار، بخشنده، توانا، شجاع، عادل، بلندقدر، عاقل، مظلوم‌نواز، خصم‌افکن، درویش‌پرور و بنده‌نواز، خداشناس، پرهیزگار و عالم به علوم روزگار در قالب عبارات فارسی و عربی ستوده‌اند و در این راه طریق مبالغه را پیموده‌اند: «راقم این کلمات پریشان ... این جلد را نیز به اسم شاهزاده جوانبخت سلطنت شعار، عمده خواقین عالی تبار، وارث سریر شاهی، جالس مسند پادشاهی، منظور انظار عنایات ربّانی، مظهر آثار صنع یزدانی، مهر سپهر سلطنت و کامکاری، بدر طارم شوکت و کشور گشایی، رافع الویة العظمة و الجلالة، قانع ابنیة الظلم و الظلالة، ناصر اولیاء المؤمنین، قاهر الاعداء المتمردين، هژبر میدان صلابت، تمساح جیحون شجاعت، اسماعیل میرزا نوشته» (روملو، ۱۳۴۹: ۱۰). در نهایت مهدی الیه را به واسطه چنین صفاتی بر دیگر سلاطین برتری داده و کتاب را به وی پیشکش کرده‌اند.

از میان تذکره‌های مورد بررسی فقط تقی‌الدین کاشانی در دیباچه خلاصه الاشعار و زبدة الافکار به ذکر نام مهدی الیه و مدح و ستایش وی به تفصیل پرداخته است. تقی‌الدین کاشانی علاوه بر ذکر محامد پادشاه و آوردن القاب و صفات فارسی و عربی برای پادشاه، در این قسمت به طور مکرر در حق مهدی الیه دعا کرده و طول عمر، دوام حکومت،

جاودانگی و سلامتی را برای مُهدی‌الیه از درگاه الهی طلب کرده است: «امید که ایزد تعالی، ذات عدیم‌المثال او را که نور مشخص و سایه لطف آفریدگار است، از طوارق حدثان در کنف امن و امان صیانت کند و بهار عمر و جوانیش از آسیب خزان، نقصانی مرساد ... جهت ملاحظه عدل گستری و مسکین پروری، وجود باجود بی‌همال و ذات اشرف عدیم‌المثالش باقی دارد و اقدام اقدار جلالش را بر معارج رفعت راقی، بالنبی و آله الطیبین الطاهرین» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۶-۷).

شاید بتوان گفت موضوع اثر، بر نگارش این بخش از دیباچه‌ها بی‌تأثیر نبوده و مورخان با توجه به روایت تاریخ سلاطین و شاهان، خود را ملزم به آوردن ستایش مُهدی‌الیه و برتری دادن او بر سایر فرمانروایان در دیباچه کرده‌اند و برخی چون محمدقاسم هندوشاه استرآبادی در تاریخ فرشته ستایش مُهدی‌الیه را به مدح پیامبر اکرم (ص) متصل ساخته و شاهان و سلاطین را سایه خدا در زمین دانسته‌اند و برای سلاطین، جایگاهی همانند انبیاء قائل شده‌اند. این درحالی است که تذکره‌نویسان به جز یک تن به ستایش مُهدی‌الیه نپرداخته‌اند.

قابل ذکر است «در زمانه‌ای که صفویان خود و اجدادشان را از سادات و علویان و شیعیان معرفی می‌کردند، سلسله‌های همسایه رقیب یعنی عثمانیان و مغولان هند مشغول تنظیم دعوی نسب‌نامه‌ای مخصوص به خود بودند. گفته شده که صفویان کوشیدند تا با طرح انتساب خویش به امام علی (ع) از طریق امام موسی کاظم (ع)، خود را از هم‌تایان عثمانی خویش متمایز کنند» (کویین، ۱۳۸۷: ۹۵) این نویسندگان با آوردن القاب و عناوینی چون سید، حسینی علوی، موسوی حسب، حسینی نسب، حیدر نژاد ضمن معرفی مُهدی‌الیه در دیباچه‌ها، با شاهان صفوی در تغییر شجره‌نامه صفویان و رساندن نسب صفویان به امامان معصوم (ع) همراه و همسو شدند.

۵-۲. معرفی نویسنده

در تمامی دیباچه‌های مورد بررسی به جز دیباچه *لبّ التواریخ مؤلفان*، برخی به اجمال و برخی به تفصیل به معرفی خود پرداخته و در معرفی خود رویه یکسانی داشته‌اند. نویسندگان عمدتاً بعد از فصل الخطاب و گاه بعد از ستایش مهدی‌الیه خود را معرفی کرده و برای این امر از تعبیری همچون بنده فقیر، ذره حقیر، راقم این کلمات، خاک اقدم مورخان، کمین بنده درگاه، اقل عباد، سیلی خور امواج بحر طوفانی بیم و امید، فقیر حقیر مستهام، بنده کمینه، راقم این مقال، ذره خورشید معانی، محرر این مقالات و مقرر این کلمات، این کمینه بی بضاعت، دُردنوش بزم نامرادی استفاده کرده‌اند. این معرفی در نهایت تواضع و فروتنی صورت گرفته است. در اکثر دیباچه‌ها نویسندگان به ذکر نام بسنده کرده‌اند، اما برخی نیز به بیان شرح احوال نیز پرداخته‌اند. از میان دیباچه‌های مورد بررسی، مفصل‌ترین معرفی را می‌توان در دیباچه «عرفات العاشقین» مشاهده کرد که اوحدی بلیانی در آن به ذکر نام و نسب، معرفی زادگاه، سفرها، گرایش به شعر و معرفی استادهاى خود پرداخته است (ر.ک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۵ - ۳۱). اسکندربیک منشی نیز در دیباچه «تاریخ عالم آرای عباسی» شرح احوالی از خودش، چگونگی روی آوردنش به صنعت انشاء، ورود به دربار شاه عباس و روی آوردن به علم تاریخ ارائه داده است (اسکندربیک منشی، ۱۳۵۰: ۱)، اما این شرح احوال بسیار اجمالی‌تر از شرح احوالی است که اوحدی بلیانی درباره خود نوشته است.

در دوره صفوی، اغلب نویسندگان در دیباچه و متن کتاب، خود و اجدادشان را از سادات و علویان معرفی می‌کردند و نسب خود را به امامان شیعه می‌رساندند. این موضوع در دیباچه تذکره‌های *تحفه سامی*، *خلاصه الاشعار و زیده الافکار* و *عرفات العاشقین* مشاهده می‌شود: «اما بعد، چنین گوید بنده کمینه، تقی الدین محمد بن شرف الدین علی الحسینی در این وقت که این نوباوه که مسماست به خلاصه الاشعار و زیده الافکار، از کتم عدم به مکمن ظهور رسیده» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۱) و «قصه حال و سرگذشت احوال راقم این مقال، ذره خورشید معانی، تقی [بن معین] الدین محمد بن سعدالدین محمد الحسینی الاوحدی

الدَّقَاقِي البَيَانِي ثُمَّ الصَّفَاهَانِي در جميع مراتب خاصه، به حسب ولادت و نشو و نما، حالی از غرابت خالی نیست. لهذا در بدایت کلام به توضیح اجمالی آن پرداخت تا فی الجمله همگنان را اطلاع می‌دهد به حصول آید» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۵). در شواهد یادشده نویسندگان با افزودن «الحسینی» به ذکر نسب خود، خود را در ردیف سادات قرار داده‌اند.

۶-۲. سبب تألیف کتاب

در اکثر دیباچه‌های مورد بررسی به سبب تألیف کتاب اشاره گردیده است. در دیباچه کتاب‌های تاریخ، از «درخواست سلطان و مهدی‌الیه» به عنوان سبب اصلی تألیف کتاب یاد شده است. خواندمیر در کنار اشارت وزرای دربار ابومنصور درمش خان از میل و رغبت باطنی خود، توجه و علاقه به گردآوری احوال و اخبار گذشتگان به عنوان انگیزه‌های اصلی تألیف کتاب «حبیب السیر» یاد کرده است: «امیر محمد الحسینی رَوْحَ اللَّهِ رَوْحَهُ در باب تکمیل و ترتیب آن به قدر امکان مراسم سعی و اهتمام ظاهر فرمودند و من بنده، به موجب اشارت علیه آن افتخار عترت نبویه، بجد تمام و جهد لاکلام در تألیف این روایات شروع کردم و عزم جزم نمودم» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۵). محمدقاسم هندوشاه استرآبادی تألیف «تاریخ فرشته» را حاصل فرمان سلطان ابراهیم ثانی می‌داند؛ فرمانی که ندای هاتف غیبی و سروش آسمانی بر ضرورت انجام آن نیز صحه می‌گذارد: «گفت: سزاوار بندگی ات آن است که مانند نی قلم، در تحریر صحایف موفور اللطایف احوال قدسی مآثر همایون ما و جمیع پادشاهان عرصه هندوستان و مشایخ این دیار، کمر خدمت بر میان بسته» (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۷).

سبب اصلی تألیف تذکره‌ها نیز درخواست است، با این تفاوت که سلطان یا مهدی‌الیه که عمدتاً از وزرا بوده جای خود را به یکی از دوستان نویسنده داده و صاحب تذکره به خواهش یکی از دوستان اقدام به جمع‌آوری شرح احوال و آثار بزرگان کرده است. اوحدی بلیانی در سبب تألیف «عرفات العاشقین» آورده است که در سفری همراه تعدادی از دوستانش بوده، به التماس یکی از یاران جانی، حیدر لقبی همدانی، مجموعه‌ای از اشعار

متقدمین و متأخرین را جمع آوری نموده و آن را «فردوس خیال» نامیده است. سپس به تقاضای یکی از دوستان صمیمی‌اش، تکمله‌ای به صورت نثر، بر کتاب «فردوس خیال» افزوده و آن را عرفات‌العاشقین نامیده است: «در سال هزار و بیست و دو یکی از اجله و اعیان زمان که اصدق اصداق بود ... استدعا فرمود که به کتاب فردوس خیال، که مبنی بر اشعار متقدمین و متأخرین تألیف نموده‌ای، تذکره گونه نثری نیز انضمام فرمای در غایت اختصار ...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۳). احمد رازی علاوه بر خواهش دوستان، علاقه شدید خود را به گردآوری شرح احوال بزرگان عامل اصلی سبب نگارش تذکره «هفت اقلیم» بیان کرده است: «همیشه اوقات را در تحقیق احوال ابرار و اخیار مصروف می‌داشت ... تا آخر بنا بر وفور خواهش خود و اشاره بعضی از دوستان، خاطر بدان قرار گرفت که تذکره‌ای جمع سازد از نظم و نثر تا زمان حال را کاری و ایام مستقبل را یادگاری باشد ...» (احمد رازی، ۱۳۷۸: ۲). وی یادآور می‌شود که سخن پیرهرات او را بر انجام این کار مصمم‌تر ساخته است: «از عارف باری، خواجه عبدالله انصاری، نقل است که: از هر پیری سخنی یاد گیرید و اگر نتوانید، نام ایشان را یاد دارید که بدان بهره تمام خواهید داشت» (همان: ۳).

در دیباچه کتاب‌های *لب‌التواریخ و احسن‌التواریخ* و تذکره‌های *خلاصه‌الاشعار و زبده‌الافکار* و *تذکره نصرآبادی* اشاره‌ای به سبب تألیف کتاب نشده است.

۲-۷. تاریخ تألیف و وجه تسمیه کتاب

در سنت دیباچه‌نویسی به دو صورت به تاریخ تألیف اثر اشاره می‌شده است؛ گاه با ساختن ماده تاریخ و گاه با ذکر صریح تاریخ در دیباچه‌های مورد بررسی نویسندگان به جز در یک مورد به تاریخ تألیف اثر با صراحت اشاره کرده و در بیشتر موارد با استفاده از الفاظ عربی تاریخ تألیف اثر را بیان کرده‌اند: «دیباچه آن مجموعه را که از اقلیم تحقیق آمد و طیلسان تصدیق بر دوش گرفته، در سنه ثمان و عشر و الف ۱۰۱۸هـ. ق به نام نامی پادشاه عدالت‌پناه ... موشح و مزین ساخته، تحفه مجلس همایون گردانید.» (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۸).

در پاره‌ای از موارد نویسنده به فارسی و با ذکر عدد، تاریخ تألیف اثر را بیان کرده است: «در سنه هزار و بیست که عزیمت حجاز مصمم شده بود، اما صورت نبست، به آگره مراجعت واقع شد و حالت التحریر که سنه ۱۰۲۲ه. ق. است، یک سال و نیم شد که در آگره واقعم و در اتمام این نسخه شریف، بر سر جد و جهد آمده ...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۲).

دیباچه تذکره هفت اقلیم تنها دیباچه‌ایست که مؤلف در آن تاریخ تألیف اثر را به وسیله ماده تاریخ، در قالب یک رباعی ثبت کرده است:

«این نسخه که هست همچو فردوس نکو تا مو نشوی درو نه بشکافی مو
گر از تو کسی سؤال تاریخ کند «تصنیف امین احمد رازی» گو»
(احمد رازی، ۱۳۷۸: ۳)

از محاسبه تعبیر «تصنیف امین احمد رازی» براساس حروف ابجد عدد ۱۰۰۲ حاصل می‌شود که سال تألیف کتاب است.

در کنار تاریخ تألیف کتاب، مؤلفان از وجه تسمیه اثر نیز سخن به میان آورده‌اند. در کتاب‌های تاریخ با توجه به اینکه اثر روایتگر تاریخ سلطنت مهدی‌الیه و وقایع مرتبط با آن است، نام مهدی‌الیه در نام گذاری کتاب و عنوان آن نمود پیدا کرده است؛ مانند تاریخ عالم‌آرای عباسی که بخش عمده‌ای از آن به روایت حوادث دوران شاه عباس می‌پردازد و براین اساس مؤلف «این شگرف نامه نامی و صحیفه گرامی را به تاریخ عالم‌آرای عباسی موسوم گردانیده» (اسکندریگ منشی، ۱۳۵۰: ۴) یا خواندمیر که با عنایت به نام حامی و مشوقش، حبیب‌الله وزیر، کتاب خود را حبیب‌السير نامیده است: «چون این تألیف شریف، که مشتمل است بر چگونگی سیر معشر بشر، به ذکر اسامی و القاب خصومت ممالک پناهی حبیب‌الهی تزین پذیرفت، نام همایون اّسامش بر حبیب‌السير فی اخبار افراد بشر قرار گرفت» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۹). در مقابل صاحبان تذکره، بیشتر براساس موضوع کتاب عنوان آن را برگزیده‌اند؛ مانند تذکره هفت اقلیم که براساس اقالیم هفت گانه زمین تقسیم شده است و علاوه بر یادکرد شعرا و مشایخ هر اقلیم و منطقه، اطلاعات تاریخی و

جغرافیایی آن مناطق را نیز دربردارد. در نتیجه نویسنده با توجه به محتوای اثر، آن را هفت اقلیم نامیده است: «چون ماحصل این تذکره، ذکر هفت اقلیم است، هر آینه این نسخه را، موسوم به هفت اقلیم گردانید، تا اسمی بامسمأ باشد» (احمد رازی، ۱۳۷۸: ۳).

در برخی از دیباچه‌ها مانند دیباچه عباس نامه، احسن التواریخ و تذکره‌های تحفه سامی و خلاصه الاشعار اشاره‌ای به تاریخ تألیف اثر و علت نام‌گذاری آن نشده است. در برخی دیباچه‌ها نیز یکی از دو مورد یادشده مغفول مانده است؛ مانند دیباچه لب التواریخ که مؤلف در آن به نام اثر اشاره کرده، اما تاریخ تألیف کتاب را بیان نکرده است و برخلاف آن در تاریخ فرشته نویسنده به ذکر تاریخ اثر پرداخته، اما از وجه تسمیه کتاب سخنی به میان نیاورده است. قابل ذکر است هرچند در دیباچه لب التواریخ و برخی دیباچه‌های دیگر به تاریخ تألیف اثر اشاره نشده، اما در انتهای کتاب و خاتمه کلام تاریخ ذکر شده است.

۸-۲. ذکر منابع اثر

در برخی از دیباچه‌ها به منابعی که نویسنده در تألیف اثر به آن‌ها نظر داشته اشاره شده است. در تاریخ فرشته، مؤلف از سی منبع نام می‌برد که در نگارش تاریخ خود به آن‌ها متکی بوده و از آن‌ها استفاده کرده است: «اسامی کتبی که در حین تألیف این کتاب در نظر بود، بر این نهج است: ترجمه یمینی، زین الاخبار، تاج المآثر، طبقات ناصری، ملحقات شیخ عین‌الدین بیجاپوری، تاریخ فیروزشاهی، واقعات بابری، واقعات همایونی و...» (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۹ - ۱۰). در واقع نویسنده با اشاره به این منابع در صدد بوده تا اهمیت و اعتبار اثر خود را یادآور شود. همچنین بر تلاش و کوشش خود از دوران جوانی برای تألیف تاریخی درخور پادشاهان هندوستان صحه گذاشته است. در دیباچه دیگر کتاب‌های تاریخ مورد بررسی به منابع تألیف کتاب اشاره‌ای نشده است. صاحبان تذکره‌ها با شیوه‌های متفاوتی از منابع مورد استفاده در نگارش تذکره یاد کرده‌اند. صاحب تذکره تحفه سامی از بهارستان، مجالس النفایس و تذکره الشعرا به عنوان منابع الهام اثر خود یاد کرده و با توجه به اینکه در هیچ یک از آثار یادشده به احوال شاعران فارسی اواخر عهد تیموری و اوایل

دوره صفوی پرداخته نشده، وی به این نتیجه می‌رسد که تذکره‌ای در این زمینه تألیف نماید: «... اما چون در رسائلی که خصوصیات حالات و صادرات اقوال و مقامات این زمره کثیرالصفات مرقوم رقم بلغت شیم گشته چون بهارستان و مجالس‌النفایس و تذکره‌الشعرا از این طبقه اثری نیست لاجرم چون ملاحظه نمود که به مرور ایام و تمادی شهر و اعوام ذکر این نادره گویان از صفحه زمان سترده می‌گردد مهما ممکن تتبع احوال و خلاصه اشعار هر یک نموده بر صحیفه تحریر نگاشت» (صفوی، ۱۳۴۱: ۴).

تقی‌الدین کاشانی با اشاره به اینکه اثرش تالی تذکره‌های مجالس‌النفایس، تذکره‌الشعرا و مکارم‌الاخلاق است به صورت ضمنی این منابع را الهام‌بخش خود در نگارش اثرش دانسته است: «در این وقت که این نوباوه که مسماست به خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار از کتم عدم به مکمن ظهور رسید و تذکره‌الشعراء و مجالس‌النفایس و مکارم‌الاخلاق را تلوی میمون نهاد، پدید شده و تربی همزاد در وجود آمده...» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۵). مؤلف در تذکره نصرآبادی بیان می‌دارد که تذکره‌های لباب‌الالباب، مجالس‌النفایس، تذکره‌الشعرا، تذکره بتخانه، تذکره میخانه و خلاصه‌الاشعار و زبدة‌الافکار را از نظر گذرانده است و برای تکمیل و متمم کار آنها به جمع‌آوری اشعار معاصران خود و معما و تاریخ و لغز متقدمین و متأخرین پرداخته است (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۵-۶).

به جز تذکره‌های یادشده در دیباچه دیگر تذکره‌ها اشاره‌ای به منابع تألیف اثر نشده است.

۹-۲. تأکید بر اهمیت موضوع کتاب

تأکید بر موضوعی که کتاب در رابطه با آن نوشته شده، یکی از موضوعاتی است که در برخی از دیباچه‌ها به آن اشاره شده است. خواندمیر در دیباچه حبیب‌السیر بر فایده مطالعه علم تاریخ و سیره گذشتگان و اخبار آنها تأکید کرده و بر ضرورت سیره‌نویسی و گردآوری خبر صحه گذاشته و آن را برطرف کننده اندوه، و اطلاع از احوال گذشتگان را سبب عزت و جلال دانسته است: «مطالعه فن سیر و آثار زنگک حزن و ملال از مرآت جنان

ناظران مناظم فضل و کمال بزداید و ممارست علم تاریخ و اخبار و ابواب اطلاع بر بدایع وقایع و احوال بر روی روزگار صاعدان مصاعد عزت و جلال بگشاید.

چنین یاد دارم ز اهل هنر که علم خبر به ز درج درر
اگر خط چشم از درر حاصل است بصیرت ز علم خبر کامل است»
(خواندمیر، ۱۳۸۰: ۲-۳)

در تذکره تحفه سامی به اهمیت سخن و شعر اشاره شده و نویسنده سخن را یکی از ویژگی‌های اختصاصی انسان، شعر را از محسنات روحی و شعرا را از برگزیدگان درگاه الهی برشمرده است: «سخن که یکی از خصایص انسانی است مثمر او و شعر که یکی از محسنات روحانی است، منتج او. شعر، گوهر گرانمایگان وجود است، بلکه اختر بلند پایه سپهر مقصود، شعرا برگزیده درگاه الهی‌اند و ذات ایشان مهبط انوار نامتناهی» (صفوی، ۱۳۴۱: ۳). مؤلف با هدف تأکید بر ضرورت تألیف اثر خود، ابتدا به تمهید مقدمه‌ای در این رابطه پرداخته است؛ بدین گونه که پس از بیان اهمیت و ارزش سخن، شاعران را سخنورانی بلند پایه دانسته و آنان را به دو گروه شقاوتمند و سعادت‌مند تقسیم کرده است. آنگاه شاعران روزگار خود را برتر از شعرای ادوار گذشته دانسته که به دلیل نبودن اثری از نام آن‌ها در کتب پیشینیان، ناچار به تألیف کتابی در این زمینه شده است.

تقی‌الدین کاشانی در دیباچه خلاصه‌الشعار و زبده‌الافکار در بیان فضیلت علم فصاحت و بلاغت و برتری شعرا بر اصحاب صناعت، سخن‌رانده و به اهمیت و برتری کلام موزون اشاره کرده است: «سخن موزون در میان کلام آدمیان، گوهری است در کمال طراوت و صفا و رفعت و منزلت اشعار فصاحت، انما امری است به غایت ظاهر و پیدا. خرد خرده‌شناس را نقدی رایج‌تر از او به دست در نیاید...» (کاشانی، ۱۳۸۴: ۸). در ادامه، شاعری را وسیله‌ای برای رسیدن به مراتب جاودانی و سعادت و درجات رفیع نزد سلاطین دانسته و بر این اساس برای شاعران سه طیف قائل شده است: «... اکثر ایشان بر درجات متساوی ننشینند و بر رتبات متفاوت فرود آیند و بر طبقات مختلف ظاهر شوند، چنانچه

جماعتی بر کسب سعادات اخروی اقدام نمایند و گروهی در تحصیل هوا و هوس، روزگار به اتمام رساند و فوجی برزخ باشند میان دو طایفه» (همان: ۱۰).
 در تذکره عرفات العاشقین اهمیت سخن موضوعی است که نویسنده بر آن تأکید داشته و سخن را گوهر صدف عالم و آدم دانسته است. از نظر نویسنده همه موجودات بر اثر سخن به وجود آمده‌اند، برای دریافت سخن آفریده شده‌اند و در نهایت به سخن باز خواهند گشت: «ماحصل کلام در این مرام آن است، که جمیع اشیاء از سخن به ظهور سخن، بهر دریافت سخن ظاهر شده، باز به سخن راجع خواهند شد» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۱۵). بر این اساس نویسنده در صدد تألیف اثری با هدف معرفی سخن‌شناسان و سخن‌پردازان برآمده است.

در تذکره نصرآبادی نیز نویسنده به فضیلت و برتری سخن منظوم پرداخته و معتقد است که سخن منظوم، چراغی است نامیرا که فروزنده آن، روسفید و روشن‌کننده آن، حیّ جاویدان است. در ادامه نویسنده در تأیید سخن خود ابیاتی از نظامی آورده است: «سخن منظوم، عقد گوهری است که از بحر خاطر، در صدف صفحه، جلوه‌گر و شاهدهی است که از خامه لباس قصب در بر، بزم افروز اهل هنر است و مشعلی است که از صرصر حوادث

نمیرد

بلبل عرشند سخن‌پروران باز چه مانند به این دیگران
 ز آتش فکرت پریشان شوند با ملک از جمله خویشان شوند»
 (نصرآبادی، ۱۳۷۸: ۲)

نویسنده با برتری دادن سخن منظوم بر منثور و ارجح دانستن اندیشه شاعران بر دیگران کتابش را به معرفی آن‌ها اختصاص داده است. به غیر از دیباچه‌های یادشده در سایر دیباچه‌ها به این موضوع پرداخته نشده است.

۱۰-۲. خاتمه دیباچه

معرفی بخش‌های مختلف کتاب و شرح تفصیلی محتوای آن، قسمت پایانی دیباچه‌ها را در برمی‌گیرد. معرفی بخش‌های کتاب در ادوار بعد با جزئیات بیشتری مثلاً شماره صفحه و ذکر عناوین فرعی همراه شد و بخش جداگانه‌ای با عنوان فهرست مطالب کتاب را به خود اختصاص داد.

در خاتمه دیباچه تاریخ فرشته مؤلف بیان داشته که کتاب دارای یک مقدمه و ۱۲ مقاله و یک خاتمه است و عنوان هر مقاله را ذکر کرده است؛ به عبارت دیگر می‌توان از آن به عنوان فهرست مختصر مطالب کتاب یاد کرد: «تمهید این مجموعه بر مقدمه و دوازده مقاله و خاتمه است: مقدمه: کیفیت ظهور اسلام؛ مقاله اول: در ذکر سلاطین لاهور؛ مقاله دوم: در ذکر سلاطین دهلی؛ مقاله سوم: در ذکر سلاطین دکن؛ مقاله چهارم: در ذکر سلاطین گجرات؛ و...» (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۰). در قسمت پایانی تذکره عرفات/العاشقین به ابواب کتاب اشاره شده است. مؤلف، تذکره را به عدد بروج دوازده گانه آسمانی بر دوازده اصل بنا نهاده و سپس هر اصلی را به دو فصل تقسیم کرده است. در فصل اول به ذکر سخنورانی پرداخته که امروزه بازار فصاحت را به درر الفاظ خود آراسته‌اند و فصل دوم را به ایراد اشعار سخنورانی که در کودکی به خدمت ایشان رسیده و حال، دیگر به دیار باقی شتافته‌اند، سخن رانده و یا جمعی دیگر که ایشان را ندیده و به ملازمت آن‌ها نرسیده و فقط ذکر آن‌ها را از دیگران شنیده است (ر.ک: کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۱). وی با استناد به حدیث «حبُّ الوَطْنِ مِنَ الْإِيْمَانِ» (نراقی، ۱۳۸۰: ۴۸۷) شاعران خطه کاشان، مولد خود، را بر دیگر شاعران مقدم داشته و این کار را امری واجب و ضروری دانسته است.

هرچند مورخان در فصل‌بندی کتاب و نحوه بیان آن رویه یکسانی داشته‌اند، اما صاحبان تذکره‌ها از روش‌های متنوع و گوناگونی برای تقسیم‌بندی فصل‌های کتاب بهره گرفته‌اند. اوحدی بلیانی براساس حروف الفبا تذکره عرفات/العاشقین را در ۲۸ فصل تنظیم کرده و به هر فصل را «عرصه» نامیده است و هر عرصه را نیز به سه «غرفه» متقدمین، متوسطین و متأخرین تقسیم کرده است و آن‌چه را از اسامی و اشعار شعراء، مقدور و ممکن

بوده، ثبت‌نموده و سعی کرده که با سهو و خطا و تعصّب و جانبداری، در وادی هیچ‌کس قدم نگذارد: «بدان که عرفات کعبه این کتاب مبنی بر بیست و هشت عرصه است به ازای حروف مفردة تهجی به روش ابث ... و در عرصه هر حرف او، سه غرفه مرتب گشته، به جهت ظهور جلوۀ انفراد هر یک از متقدمین و متوسطین و متأخرین» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۴).

در خاتمه دیباچه تمامی تذکره‌ها، مؤلفان امید آن دارند که اثرشان در نظر مخاطبان مقبول افتد و اگر خطا و سهوی در نگارش کتاب اتفاق افتاده، مخاطبان با دیده عفو به آن بنگرند و در پی اصلاح آن برآیند: «... آن را اگر خطا و سهوی دست داده باشد، به گزلك عفو تراشیده، از قلم اصلاح راست سازند، و اگر در فکرت، ندرتی به کار نرفته باشد، بزرگی نموده، خرده نگیرند» (رازی، ۱۳۷۸: ۲). از میان کتاب‌های تاریخی مورد بررسی فقط در دیباچه تاریخ عالم‌آرای عباسی است که نویسنده از خوانندگان و صاحبان بصیرت خواسته است که در نیک و بد کتاب، به دیده انصاف بنگرند و اگر تناقضی در اخبار آن روزگار مشاهده نمودند، با دیده عیب‌بین به آن ننگرند: «ملتسم از ارباب بصیرت آن است، که در آن به دیده بصیرت و انصاف بنگرند و نکته‌گیری نفرموده، اگر تناقضی در اخبار به نظر بالغ نظر آن روزگار درآید، حمل بر تخالف اقوال نموده، دیده عیب‌بین از آن پوشیده دارند» (اسکندریبگ منشی، ۱۳۵۰: ۵).

پایان‌بخش برخی از دیباچه‌ها عبارتی دعایی است که اغلب در قالب عبارات کوتاه عربی بیان‌شده و متضمن طلب یاری و توفیق از درگاه باری - تعالی - و توکل بر خداوند است. دیباچه لب‌التواریخ با عبارت «و الله المُستعانُ و علیهِ التُّکلان» (عبداللطیف قزوینی، ۱۳۸۶: ۷) و دیباچه عباس‌نامه با عبارت «و بالله التوفیق و علیهِ التوکل» (وحید قزوینی، ۱۳۸۶: ۱۱) به پایان رسیده است. در تذکره تحفه سامی از عبارت «و منه الاعانة و التوفیق» (صفوی، ۱۳۴۱: ۴) استفاده شده و در تذکره عرفات‌العاشقین سطور پایانی دیباچه به دعا و طلب خیر از خداوند اختصاص یافته و مؤلف برای استجابت دعایش به حروف «ن» و «ص»، دو حرف از حروف مقطعه قرآن، قسم یاد کرده است: «خدای - تعالی - دیده ادراک

همگان را به [انوار] تمیز منور گرداناد و به رؤیت جمال با کمال شاهد، انصاف مشرف سازاد و ... بالنون و الصاد» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۳۵) و در نهایت دیباچه را با عبارت «و من الله التوفیق و علیه التکلان» به پایان رسانده است (همان: ۳۶).

قابل ذکر است موارد یادشده شاکله اصلی دیباچه‌ها را تشکیل می‌دهند و در تمام یا اکثر دیباچه‌ها نمود داشته‌اند. مواردی چون ذکر روش کار و تبیین القاب و اسامی کتاب در دیباچه کتاب‌های تاریخ و توصیف عشق و مودت، مناجات، باور به قضا و قدر الهی، طی مراتب کمال و گله از ابنای روزگار در دیباچه تذکرها به صورت موردی به چشم می‌خورد که به دلیل عمومیت نداشتن در اکثر دیباچه‌ها و نیز تنگی مجال، در این جستار به آن‌ها پرداخته نشد.

۳- نتیجه‌گیری

تاریخ‌نویسی و تذکره‌نویسی در عصر صفوی از رونق و رواج قابل توجهی برخوردار بوده است. دیباچه این متون دربردارنده نکات ارزشمندی است و بررسی آن‌ها کمک شایانی به درک بهتر این متون می‌نماید. در این جستار مهم‌ترین ارکان سازنده دیباچه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. حمد و ثنای الهی نخستین رکن همه دیباچه‌هاست که در آن به موضوعاتی چون آفرینش جهان، خلقت انسان، شکوه و عظمت الهی و فراتر بودن شناخت رب العالمین از فهم و درک انسان اشاره شده است. نگارش این بخش با بهره‌گیری فراوان نویسندگان از آیات و احادیث و اشعار همراه بوده است؛ با این تفاوت که صاحبان تذکره‌ها نسبت به مورخان از اشعار فارسی و عربی بیشتری در این بخش استفاده کرده‌اند. نعت و منقبت پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) دومین موضوعی است که در دیباچه‌های متون مورد بررسی به چشم می‌خورد. مدح حضرت علی (ع) و اظهار ارادت به اهل بیت (ع) به دلیل رواج مذهب تشیع در عصر صفوی از موارد اختصاصی ساختار دیباچه‌های این دوره است. مورخان در مقایسه با تذکره‌نویسان به این موضوع توجه بیشتری داشته و به تفصیل در این باره سخن رانده‌اند.

آوردن فصل الخطاب عنصر دیگری است که در ساختار اکثر دیباچه‌های متون مورد بررسی به چشم می‌خورد و تحمیدیه به واسطه آن از تنه اصلی دیباچه جدا شده است. ستایش مهدی‌الیه (اهداشونده) یکی دیگر از ارکان دیباچه‌هاست که تحت الشعاع موضوع اثر قرار گرفته است. مورخان با توجه به روایت تاریخ شاهان، خود را ملزم به آوردن ستایش مهدی‌الیه در دیباچه کرده و سلطان زمان را بر سایر سلاطین برتری داده و نسب آن‌ها را به امامان معصوم رسانده‌اند؛ در مقابل صاحبان تذکره چندان وقعی به این موضوع ننهادند و به آن پرداخته‌اند. در اکثر دیباچه‌ها بخشی به معرفی نویسنده اختصاص یافته که در تذکره‌ها مفصل‌تر به آن پرداخته شده است. هرچند نویسندگان به سبب تألیف کتاب اشاره کرده‌اند، اما علت تألیف در متون مورد بررسی متفاوت بوده است. درخواست سلطان و مهدی‌الیه عمده‌ترین دلیل نگارش کتاب‌های تاریخ و درخواست یکی از دوستان سبب گردآوری تذکره‌هاست.

اشاره به تاریخ تألیف کتاب، وجه تسمیه کتاب، ذکر منابع تألیف کتاب و تأکید بر اهمیت موضوع کتاب از موارد دیگری است که به صورت پراکنده در ساختار دیباچه‌ها نمود پیدا کرده است. معرفی بخش‌های کتاب، درخواست اغماض و چشم‌پوشی از خطاهای نویسنده در نگارش کتاب و استفاده از عبارات دعایی عربی شیوه مؤلفان دیباچه‌ها برای خاتمه بخشیدن به کلام بوده است.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. آرام، محمدباقر. (۱۳۸۶). *اندیشه تاریخ نگاری عصر صفوی*. تهران: امیر کبیر.
۲. اسکندر بیگ منشی. (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. به اهتمام ایرج افشار. چاپ چهارم. تهران: امیر کبیر.
۳. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. (۱۳۸۰). *حیب‌السیر فی اخبار افراد البشر*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: خیام.
۴. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد. (۱۳۸۹). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*. تصحیح ذبیح‌الله صاحبکاری و آمنه فخر احمد. با نظارت علمی محمد قهرمان. تهران: میراث مکتوب.

۵. رازی، احمد. (۱۳۷۸). **تذکره هفت اقلیم**. تصحیح محمدرضا طاهری. تهران: سروش.
۶. روملو، حسن بیگ. (۱۳۴۹). **احسن التواریخ**. به کوشش عبدالحسین نوایی. زیر نظر احسان یارشاطر. تهران: بابک.
۷. سجادی، ضیاءالدین. (۱۳۷۲). **دیباچه نگاری در ده قرن؛ از قرن چهارم تا قرن چهاردهم هجری قمری**. تهران: زوآر.
۸. شفیعیون، سعید و رضایی، مهسا (۱۳۹۶). «جریان‌شناسی نثر ادبی در دوره صفوی با تکیه بر آثار نصیریای همدانی»، **جستارهای نوین ادبی**، شماره ۱۹۶، صص ۵۳-۲۳.
۹. صفوی، سام میرزا. (۱۳۴۱). **تحفه سامی**. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
۱۰. قاسمی، حسین و رحمانی فر، سیما (۱۳۹۰). «بررسی اهداف تاریخ نگاری و نحوه مشروعیت بخشی مورخان در دیباچه‌های تواریخ سلسله‌ای و مذهبی از دوره شاه عباس اول تا پایان حکومت صفویان»، **فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ**، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۱۱۹-۱۳۹.
۱۱. قزوینی، یحیی بن عبداللطیف. (۱۳۸۶). **لب التواریخ**. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۲. کاشانی، تقی‌الدین. (۱۳۸۴). **خلاصه‌الاشعار و زیده‌الافکار** (بخش کاشان). به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری کهنمویی. تهران: میراث مکتوب.
۱۳. کوئین، شعله آلیسا. (۱۳۸۷). **تاریخ نویسی در روزگار فرمانروایی شاه عباس صفوی**. ترجمه منصور صفت گل. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۴. مجلسی، محمدباقر. (۱۳۹۲). **بحار الانوار**. ترجمه گروه مترجمان. تهران: کتاب نشر.
۱۵. نراقی، ملا احمد. (۱۳۸۰). **خزائن**. به تصحیح حسن حسن زاده آملی. تهران: قیام.
۱۶. نصرآبادی، محمدطاهر. (۱۳۷۸). **تذکره نصرآبادی**. به کوشش احمد مدقق یزدی. یزد: دانشگاه یزد.
۱۷. هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). **تاریخ فرشته**. تصحیح محمدرضا نصیری. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.